

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

MBO tour

Tourverslag

Groningen - Doetinchem - Maastricht
Helmond - Rotterdam - Rijswijk - Den Haag
Amsterdam - Amersfoort - Boxtel - Leiden

Voorwoord

De afgelopen maanden ben ik op tournee geweest langs roc's. Ik sprak met leraren, studenten, praktijkbegeleiders, bestuurders, gemeenten en ondernemers. Van Groningen tot Maastricht, van Amsterdam tot Rotterdam. Ik bedank iedereen voor hun inzet en gastvrijheid. Zonder jullie hulp was de tour niet zo'n succes geweest.

De wereld waarin wij wonen, werken, leren en ons geld verdienen is sterk in beweging. De reden van mijn rondreis langs de roc's, aoc's en vakinstellingen was de vraag of ons beroepsonderwijs klaar is voor de toekomst. Als er één ding duidelijk naar voren kwam, dan is het dat vakmanschap onmisbaar is voor de toekomst van Nederland. Het is ontzettend belangrijk dat jongeren in het beroepsonderwijs zich kunnen ontwikkelen tot vakman of vakvrouw en dat wij daar vanuit de samenleving ook de waardering voor geven.

Niemand weet wat de beroepen van de toekomst zullen zijn. Eén ding is zeker: vakmanschap blijft ook de komende jaren de belangrijkste brandstof voor vooruitgang. Nederland zal het, nog méér dan voorheen, moeten hebben van slimme, pragmatische toepassingen. En juist op dat terrein zijn goede vakmensen onontbeerlijk en liggen er voor Nederland veel kansen.

Als we ook in de toekomst voldoende goede vakmensen willen, is het belangrijk dat studenten en ouders met overtuiging kiezen voor het beroepsonderwijs. Te vaak wordt een keuze voor het beroepsonderwijs beschouwd

als een negatief alternatief op het algemeen vormend onderwijs. Nog te veel jongeren komen daardoor op de verkeerde plek in het onderwijs terecht waardoor ze hun talenten niet optimaal kunnen ontwikkelen. Vakmanschap moet daarom een stevigere plek krijgen in ons onderwijsbestel. Ook moet de kwaliteit van het beroepsonderwijs omhoog. Nog te veel lessen worden gegeven door onbevoegde docenten. Ook laat de examinering nog te vaak te wensen over. Eén op de drie mbo studenten vindt het niveau van de opleiding niet uitdagend genoeg. Dat moet echt anders.

Daarom worden de opleidingen in het mbo korter in jaren en krijgen studenten een intensiever programma. De vakmanschaps- en technologieroute zorgen ervoor dat vmbo-leerlingen succesvol kunnen overstappen naar het mbo. Een nieuw talentenprogramma richt zich op de beste studenten zodat zij na hun mbo-diploma kunnen doorgroeien tot een meester in hun vak. Zo werken we nu al aan aantrekkelijk en hoogwaardig beroepsonderwijs. En zo geven we mbo-studenten een goede start van hun loopbaan in de toekomst. De urgentie voor het sterker ontwikkelen van ons vakmanschap heb ik nadrukkelijk tijdens mijn MBO tour gezien. Het talent is er. Laat het zich ontwikkelen, laten we het benutten, dat is van groot belang voor de toekomst van onze economie. De komende tijd verwerk ik de uitkomsten van de tour in een agenda voor de toekomst van het mbo, zodat het vakmanschap de waardering krijgt die het verdient. ■

Inhoud

1. MBO tour: de aanleiding
'Hoe zorgen we er samen voor dat het mbo-onderwijs ook in de toekomst goed beslagen ten ijs komt?' 6
2. Onderwijs aan jongeren in een kwetsbare positie 9
De Entreeopleiding in de regio 10
Verbetering van onderwijsvoorzieningen 11
3. Aansluiting van het onderwijs op de (regionale) arbeidsmarkt 13
Een concurrerende beroepsroute 14
Intensieve samenwerking tussen onderwijs en bedrijfsleven 15
Scholing van volwassenen 17
4. Samenwerken aan goed onderwijs in de regio 19
Concurrentie 20
Samenwerking 20
Uitdagingen bij samenwerking 21
Schaalgrootte en menselijke maat 21
Positie vakinstellingen 22
5. Nawoord 23
6. Meer lezen, weten of zien? 24

MBO tour

Van een balletje slaan in Helmond, een kettingreactie starten in Amersfoort tot een intakegesprek houden in Limburg; de minister heeft de afgelopen maanden veel verschillende kanten van het mbo meegemaakt.

Tijdens de MBO tour zijn er in totaal 15 instellingen bezocht door het hele land. Behalve werkbezoeken zijn er ook bijeenkomsten georganiseerd rondom specifieke thema's. Deze thema's waren 'aansluiting onderwijs-arbeidsmarkt', 'concurreren en samenwerken' en 'jongeren in een kwetsbare positie'.

Tijdens haar gesprekken met studenten, docenten, bestuurders, werkgevers, gemeenten en andere betrokkenen heeft de minister een breed beeld gekregen van wat er al gebeurt en wat er nog nodig is in het mbo. Doel van de tour is dat we er samen voor zorgen dat het mbo onderwijs ook in de toekomst goed beslagen ten ijs komt.

Leiden

17 februari 2014 - NRTO

In de sleutelstad kwamen online leren en duurzame inzetbaarheid aan bod tijdens gesprekken met private opleiders.

Den Haag

14 oktober 2013 - ROC Mondriaan

Jongeren in een kwetsbare positie en de Entreeopleiding kwamen hier aan bod. Vooral een goede samenwerking tussen instellingen en gemeenten bleek volgens de deelnemers essentieel.

Rijswijk

13 januari 2014 - SVO Vakopleiding Food

Het vakmanschap achter de voedingsindustrie werd goed duidelijk na het bezoek in Rijswijk, waar prijzen waren gewonnen door jonge slagers.

Rotterdam

28 november, - ROC Zadkine en Albeda College

Buiten veel interessante input over 'samenwerking en de menselijke maat' had de minister na deze dag ook een door techniekstudenten gemaakt vogelhuisje om mee naar huis te nemen.

Amsterdam

16 december 2013 - ROC van Amsterdam

Met een dansvoorstelling en de Jeanschool was in Amsterdam 'regionale samenwerking en toptalent' duidelijk voelbaar.

Amersfoort

20 januari 2014 - MBO Amersfoort

In het prachtige leerhotel Het Klooster vond een bijeenkomst met het thema 'samenwerking in de regio' plaats.

Amersfoort

8 januari 2014 - Vakcollege Amersfoort

De minister leerde lassen en leerde over kettingreacties in het Vakcollege Amersfoort.

Boxtel

17 februari 2014 - SintLucas

In Boxtel ging de minister de discussie aan over de titel van Meester, die de excellentie van iemands vakmanschap bestempelt. Hoe kan deze binnen het mbo worden ingezet bij bijvoorbeeld een moderne opleiding zoals Game art?

Groningen

18 november 2013 - Alfa-college & Noorderpoort

De twee organiserende instellingen hebben hun techniekopleidingen uitgewisseld, en daarmee het thema 'samenwerken en de menselijke maat' vormgegeven.

Doetinchem

23 september 2013 - Graafschap College

Tijdens de aftrap van de MBO tour verdiepte de minister zich in het loopbaanpleinproject, dat jongeren helpt met een goede arbeidsmarktorientering.

Helmond

22 oktober 2013 - ROC Ter AA

Goede voorbeelden uit de regio zoals Brainport lieten zien dat het ROC bezig is met een sterke 'aansluiting met de arbeidsmarkt' - het thema van de dag.

Maastricht

9 December 2013 - ROC Leeuwenborgh & Arcus

In Maastricht werd de minister op scherp gezet met de bevinding dat hier 'samenwerking in de regio' ook vaak een internationale affaire is.

MBO tour: de aanleiding

‘Hoe zorgen we er samen voor dat het mbo-onderwijs ook in de toekomst goed beslagen ten ijs komt?’

Iedere student verdient het beste onderwijs. Dat vraagt om scholen waar goede docenten voor de klas staan, met een bestuur dat het onderwijs voorop zet en dat zich samen met onderwijsteams sterk maakt voor de kwaliteit van het onderwijs dat gegeven wordt.

Goed onderwijs vraagt ook om scholen die de menselijke maat voorop stellen en die oog hebben voor de individuele jongere. Scholen die met regionale partners samenwerken zoals bedrijven en gemeenten. En het vraagt uiteraard ook wat van het bedrijfsleven. Juist nu moeten werkgevers blijven investeren in hun werknemers van morgen. Samen hebben we de verantwoordelijkheid voor een goede aansluiting tussen onderwijs en regionale arbeidsmarkt. Daarmee voorkomen we dat jongeren onnodig langs de zijlijn komen te staan. Regionaal en kwalitatief beroepsonderwijs doet ertoe. Want een wereld zonder vakmensen bestaat niet.

De toekomstbestendigheid van het beroepsonderwijs is van groot belang. Het mbo bereidt jongeren voor op traditionele beroepen zoals kappers en

loodgieters, maar ook op gespecialiseerde beroepen zoals het maken van modellen voor onderdelen van windmolens of medische apparaten en voor beroepen die we nu nog niet kennen. Het beroepsonderwijs helpt velen een bijdrage te leveren aan de maatschappij.

Hierover is minister Bussemaker de afgelopen maanden in gesprek gegaan met studenten, docenten, werkgevers, gemeenten en andere betrokkenen in het hele land tijdens de MBO tour. Behalve werkbezoeken zijn er ook bijeenkomsten georganiseerd rondom specifieke thema's die breed in het mbo leven.

In Den Haag draaide het om 'jongeren in een kwetsbare positie', in Helmond om 'onderwijs-arbeidsmarkt', en in Groningen, Rotterdam, Amsterdam, Amersfoort

en Maastricht om 'samenwerken vs. concurreren'. In Leiden ging de aandacht uit naar niet-bekostigd onderwijs en beroepsonderwijs voor volwassenen. Op het SintLucas in Boxtel is de titel Meester besproken voor zowel 'oude' als 'nieuwe' beroepen. Deze locaties zijn gekozen omdat de thema's daar actueel zijn en er op een interessante manier aan wordt gewerkt. De inzichten en voorbeelden uit de bijeenkomsten worden in dit verslag kort samengevat.

Informatie die opgehaald is tijdens de tour gebruikt OCW voor een antwoord op de vraag of ons huidige stelsel van middelbaar beroepsonderwijs is toegerust op de uitdagingen van de toekomst. ■

Minister Bussemaker heeft tijdens haar tour

15
instellingen bezocht

12
tourdagen

446
betrokkenen gesproken

198
tips ontvangen

355
#mbotour

Onderwijs aan jongeren in een kwetsbare positie

Een toekomstbestendig mbo vraagt om kwalitatief hoogwaardig beroepsonderwijs. Een belangrijk onderdeel van het plan 'Focus op vakmanschap' zijn de maatregelen gericht op kwaliteitsverhoging in het mbo. Een aantal van die veranderingen zoals het afschaffen van de drempelloze instroom, de aanscherping van de eisen voor de beheersing van basisvaardigheden taal en rekenen, en de invoering van de Entreeopleiding in het beroepsonderwijs hebben gevolgen voor het onderwijs aan kwetsbare jongeren. De vraag is hoe we voorkomen dat zij tussen wal en schip vallen. Hoe kunnen we ervoor zorgen dat zij een mbo-opleiding succesvol kunnen afronden en een plek op de arbeidsmarkt vinden?

Sommige jongeren krijgen problemen met het volgen van het onderwijs, of hebben na de voltooiing van de opleiding een afstand tot de arbeidsmarkt. Elke overstap kan een extra belasting vormen voor deze jongeren, die opnieuw vertrouwd moeten raken met een nieuwe omgeving.

De Entreeopleiding

De Entreeopleiding moet kansen bieden voor deze jongeren. Studenten zonder diploma worden tot de Entreeopleiding toegelaten; vaak hebben zij naast een

(af)gebroken schoolloopbaan ook nog andere problemen. Tijdens hun beroepsopleiding worden zij in bredere zin begeleid waardoor hun onderwijsprestaties beter worden en hun kansen op de arbeidsmarkt toenemen.

Door de voorgenomen invoering van de Participatiewet, de Wet Zorg voor jeugd, de decentralisatie AWBZ en de aanpassingen in de WMO krijgt de gemeente een centrale rol bij de begeleiding en ondersteuning van jongeren die dit nodig

hebben. Hierdoor wordt het makkelijker om in een regio werkafspraken te maken voor jongeren in een kwetsbare positie. Het is daarbij niet de bedoeling dat jongeren in een kwetsbare positie heen en weer geschoven worden tussen hulpverlening, onderwijs en gemeente. Hierom is juist een goede samenwerking tussen mbo-scholen en gemeenten zeer belangrijk, net als een goed contact tussen de school en het thuisfront. ■

De Entreeopleiding in de regio

Het gesprek tijdens de bijeenkomst in Den Haag ging vooral over de inbedding van de Entreeopleiding in de regio. De nieuwe wetswijziging doelmatige leerwegen kan ervoor zorgen dat jongeren niet in staat zijn opleidingen te halen. Dit heeft veel discussie opgeroepen in het veld. De sleutel tot succes zit in de samenwerking tussen gemeenten en scholen voor mbo, vso, praktijkonderwijs en vmbo. Juist in die samenwerking is volgens de aanwezigen verbetering nodig om te voorkomen dat jongeren tussen wal en schip raken.

Den Haag - Minister Bussemaker in gesprek met o.a. studenten, vertegenwoordigers van mbo-scholen, gemeenten en bedrijfsleven over de Entreeopleiding.

De volgende suggesties zijn in de MBO tour gedaan:

1. Samenwerking tussen het mbo en gemeenten:

De verantwoordelijkheidsverdeling tussen mbo-scholen en gemeenten moet duidelijk uitgewerkt worden, en de gemeenten moeten daarbij beter in positie komen, misschien wel de regierol krijgen. De decentralisatie van taken op het terrein van zorg en in het sociale domein naar gemeenten is een extra aanleiding en ook kans voor de samenwerking tussen scholen en gemeente. De samenwerking tussen de afdelingen leerplicht-roc en sociale zaken is cruciaal, net als het betrekken van de gemeentelijke educatiemiddelen. Binnen de mbo-instellingen moet er een eenduidige

en samenhangende aansturing van de Entreeopleidingen komen vanuit één visie, één kwalificatiedossier, met één regisseur per student en met dezelfde regels. Hierbij moet de jongere centraal gesteld worden. Bij gemeenten is interne samenwerking tussen de afdelingen voor jeugdzorg, onderwijs en leerplicht, en sociale zaken cruciaal; het gaat daarbij zowel om inhoudelijke afstemming als de inzet van beschikbare budgetten (bijvoorbeeld de gemeentelijke educatiemiddelen).

2. Inschrijving en bindend studieadvies:

De mbo-scholen zijn verantwoordelijk voor de intake. In principe is er een drempelloze instroom, maar de scholen moeten de inschrijving wel kunnen weigeren. Vanuit OCW moet

er meer duidelijkheid komen over het bindend studieadvies. Het afgeven van een negatief bindend studieadvies voor een student van de Entreeopleiding zou een zaak moeten zijn van mbo-school én gemeente samen. Dit geldt ook in situaties waarbij jongeren de Entreeopleiding (nog) niet aan kunnen, maar daar wel aankloppen.

3. Ruimte voor lokale flexibiliteit en regionale oplossingen:

Zorg ervoor dat gemeenten en mbo-scholen, zowel in financieel opzicht als in de regelgeving, ruimte hebben om in de regio structurele maatwerkoplossingen te kunnen bieden voor jongeren om hen succesvol te maken in het onderwijs of in hun weg naar de regionale arbeidsmarkt. ■

Verbetering van onderwijsvoorzieningen

Tijdens de tour was er duidelijke steun voor het huidige mbo-stelsel en de ingeslagen koers als gevolg van het plan 'Focus op vakmanschap'. Wel kwam er een aantal aandachtspunten naar voren over het onderwijs aan jongeren in een kwetsbare positie:

1. Selectie studiekeuze en flexibele instroom:

De vroege beroepskeuze en selectie voor jongeren in vmbo en mbo zorgen voor een relatief groot aantal motivatie- en studiekeuzeproblemen.

De loopbaanoriëntatie en –begeleiding en kennismaking met het beroep en vervolgonderwijs moeten door leerlingen en hun ouders heel serieus genomen worden. De discussie moet aangegaan worden over een latere voorselectie van leerlingen. Ook moet er nagedacht worden over mogelijkheden om een brede basis aan te bieden en vakken 'te sprokkelen' en opleidingen te stapelen. Flexibele instroom (d.w.z. veel instroommomenten per jaar) is belangrijk om te voorkomen dat jongeren uitvallen voordat de opleiding gestart is.

2. Taal en rekenen:

Het instroomniveau van taal is vaak laag. Een belangrijke vraag is of een diploma dat niet voldoet aan de taal- en rekenen eisen een volwaardig diploma is, en voldoet aan de eis van sociale redzaamheid. Wel is het belangrijk dat een focus op taal en rekenen niet ten koste mag gaan van vakmanschap.

3. Socialiserende functie:

Niet alleen de beroepskwalificerende functie van het mbo is belangrijk, maar ook de socialiserende functie. Een suggestie is om de onderdelen leren, loopbaan en burgerschap mee te laten tellen voor het diploma. Bij de ontwikkeling van de opleidingen moet aansluiting onderwijs arbeidsmarkt een rol spelen want daarvoor is het maatschappelijk belang van beroepsonderwijs voor deze groep jongeren te groot.

4. Prikkel in bekostiging en toezicht:

Er moet kritisch gekeken worden naar de focus op rendement in voortgezet onderwijs en mbo. Hierbij spelen zowel de diplomabekostiging als prestatiebeloningen bij het voorkomen van voortijdig schoolverlaten een rol. De vraag is in hoeverre dit een negatief effect kan hebben op de samenwerking tussen vmbo en mbo en de toegankelijkheid van de opleidingen voor jongeren in een kwetsbare positie.

Boxtel - Op SintLucas excelleren studenten in het restaureren van kunst.

“De bekende paradox is dat in ons systeem de cognitief meest begiftigden hun beroepskeuze het langste kunnen uitstellen en de cognitief minst begiftigden al zeer jong hun richting moeten bepalen.”

- docent

Aansluiting van het onderwijs op de (regionale) arbeidsmarkt

Een toekomstbestendig mbo vraagt om een zo goed mogelijke aansluiting op de arbeidsmarkt. Op deze aansluiting staat echter soms een spanning. Enerzijds willen werkgevers namelijk zo specifiek mogelijk opgeleide studenten. Anderzijds kan het voor de inzetbaarheid op de lange termijn beter zijn wanneer een student een brede basis meekrijgt.

Gezien het aandeel schoolverlaters dat tijdig een baan op hun niveau weet te vinden sluit over het algemeen het onderwijs goed aan op de arbeidsmarkt¹. Bij sommige opleidingen is het

aantal gediplomeerden echter veel groter dan de vraag op de arbeidsmarkt. Daar staan opleidingen tegenover met een groeiende vraag naar mbo-ge-diplomeerden. Voor sectoren die op

termijn personeelsschaarste verwachten is belangrijk dat werkgevers genoeg stages en leerwerkbanen aanbieden, want zonder deze kan een opleiding niet worden afgerond. ■

¹ ROA onderzoek - schoolverlaters tussen onderwijs en arbeidsmarkt

Een concurrerende beroepsroute

Gezien het moeilijk voorspelbare karakter van de arbeidsmarkt is het belangrijk dat de keuze tussen het algemeen voortgezet onderwijs en de beroepsgerichte route neutraal is. De beroepsroute is nog te veel een negatieve keuze voor ouders en leerlingen, zo blijkt ook uit de gesprekken tijdens de tour. Hierdoor is er een risico dat meer praktisch ingestelde leerlingen voor het algemeen voortgezet onderwijs kiezen, terwijl hun talenten in de beroepsroute beter tot hun recht zouden komen.

Het gevolg is dat veel goede vakmensen verloren gaan. Centrale vraag is dan ook hoe leid je jongeren op voor banen die er nog niet zijn? Hoe zorg je dat je kennis en kunde op de juiste plaatsen terechtkomt? Dat zijn niet alleen opdrachten voor vandaag, maar ook voor de komende jaren. Meer waardering voor excellentie in het beroepsonderwijs en aandacht voor meesterschap is daarbij essentieel.

Om die reden was in de MBO tour in Helmond één van de vragen hoe het beroepsonderwijs concurrerend kan worden met het algemeen voortgezet onderwijs. Hier werd gekeken naar het voorbeeld van Vlaanderen. Daar wordt de studiekeuze na het basisonderwijs gemaakt en worden domeinscholen ingericht waar leerlingen van alle niveaus binnen een opleiding bij elkaar zitten. Hier kunnen zij ook vakken volgen op verschillende niveaus. Belangrijke reden voor deze herziening was ook het aantrekkelijker maken van de beroepsroute. De volgende suggesties kwamen naar voren:

1. Waardering van excellent vakmanschap: Tijdens de tour kwam op verschillende momenten aan de orde dat excellent vakmanschap meer gewaardeerd mag worden. Tijdens het rondetafelgesprek op het SintLucas in Bostel werd invoering van leerling/gezel/meester-route voorgesteld. Verder was een suggestie om door de benaming van het beroepsonderwijs te veranderen de waardering ook kan veranderen. Niveaus 2 en 3 kunnen middelbaar vakonderwijs genoemd worden, terwijl niveau 4 meer middelbaar beroepsonderwijs is.

2. Verbetering studiekeuzevoorlichting: Leerlingen moeten een afgewogen keuze kunnen maken. Een verplichte

beroepskeuzeactiviteit in het laatste jaar van het vmbo kan een oplossing zijn, bijvoorbeeld verplichte meelooptdagen bij een vervolopleiding zoals in Helmond met het Horizonproject.

3. Verbetering doorlopende leerlijn vmbo naar mbo:

Vanaf volgend schooljaar wordt geëxperimenteerd met de vakmanschapsroute en technologieroute. Volgens de onderwijsbestuurders is het wel lastig om met deze twee sectoren samen te werken, onder andere omdat de wetgeving voor beide sectoren verschillend is. Bij het Vakcollege volgen leerlingen een onderwijsprogramma ingericht met als kernwaarden 'trots op vakmanschap'.

Met een gerichte, doorlopende en waar mogelijk verkorte leerroute binnen het beroepsonderwijs wordt een technisch vak geleerd, waarbij vanaf leerjaar 1 in het vmbo al praktijkonderdelen worden gegeven, waarvoor 12 lessen praktijk zijn gereserveerd. Deze invulling van het onderwijs sluit aan bij het experiment met de vakmanschapsroute.

Amersfoort - Op vakcollege Amersfoort komen scholieren al vroeg in contact met vakmanschap.

“Start met een positieve framing over beroepsgericht onderwijs, dus niet: als je je best doet mag je naar havo en anders moet je naar vmbo.”

4. Waardering van praktijkgerichte vaardigheden:

Dit kan in het algemeen voortgezet onderwijs beter door bijvoorbeeld de introductie van beroepsgerichte profielen of de invulling van de keuzedeel met beroepsgerichte vakken. De vraag was wel of het beroepsonderwijs niet te veel haar unieke karakter verliest als het algemeen voortgezet onderwijs ook meer beroepsgerichte elementen integreert. Al in het PO moet dit talent meer erkend worden, bijvoorbeeld door behalve cognitieve toetsen ook praktische vaardigheden te testen. ■

Intensieve samenwerking tussen onderwijs en bedrijfsleven

Bredere opleidingen geven jongeren meer baankansen en doen meer recht aan de dynamiek van de arbeidsmarkt. Op een termijn van 5 – 8 jaar worden tekorten op de arbeidsmarkt verwacht. Een wisselende arbeidsmarkt vereist dat het mogelijk blijft diploma's te stapelen, op weg naar een hoger niveau. Hiervoor hebben we een kwalificatiestructuur nodig die rekening houdt met de veranderingen in de arbeidsmarkt en de balans vindt tussen algemene en specifieke vaardigheden.

Scholing van volwassenen

Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt vragen om flexibiliteit van onze beroepsbevolking. Het is wenselijk dat volwassenen zich, waar mogelijk, blijven ontwikkelen en duurzaam inzetbaar blijven. Een leven lang leren is cruciaal en een toekomstbestendig mbo-stelsel dient zodanig te zijn ingericht dat het hieraan een bijdrage kan leveren.

De afgelopen jaren is het uitgangspunt geweest dat werkenden en werkgevers primair verantwoordelijk zijn voor de scholing van werkenden. Dit heeft ertoe geleid dat scholing waar volwassenen op dit moment aan deelnemen vooral gericht is op de huidige baan en niet op het leren van een ander vak of niveauverhoging. Hoewel dit type scholing waarde heeft voor de huidige werkgever, moet de waarde voor het bevorderen van de duurzame inzetbaarheid op de arbeidsmarkt niet worden overschat. Daarnaast blijkt uit onderzoek dat lager opgeleiden minder in zichzelf investeren en er voor werklozen bijna geen financieringsmogelijkheden van onderwijs mogelijk zijn.

Het bekostigde beroepsonderwijs speelt een kleine rol bij het opleiden van werkenden (7.5%). Het advies 'Werk maken van scholing' van de Sociaal Economische Raad (SER) laat zien dat het (bekostigde) mbo onvoldoende aansluit op de behoeften van werkenden en de vragen van werkgevers. Volwassenen vragen een andere, meer flexibele, inrichting en organisatie van het onderwijs.

Bovenstaande roept de vraag op waar verantwoordelijkheden liggen voor een leven lang leren en of de huidige wijze van financiering voldoet. Werkenden zullen hun eigen verantwoordelijkheid moeten nemen om duurzaam inzetbaar te kunnen blijven en werkgevers moeten beter geprikkeld worden om hen bij deze verantwoordelijkheid te ondersteunen.

De volgende suggesties zijn in de MBO tour gedaan:

1. **Flexibel vraaggericht onderwijs:** Onderwijsinstellingen zouden in hun opleidingsaanbod beter rekening moeten houden met de wensen van volwassenen. Hierbij kan worden gedacht aan meer instroommomenten per jaar, online leren en al

aanwezige kennis en vaardigheden van deelnemers voor de start van een opleiding te valideren.

2. **Diplomagericht onderwijs:** Diplomagerichte opleidingstrajecten blijven essentieel. Zij hebben civiele waarde en verkleinen de onzekerheid over de kwaliteit.

"Het is niet alleen fijn dat ik nu na alle losse cursussen een echt diploma heb, het behalen van het diploma heeft mij ook veel zelfvertrouwen en eigenwaarde gegeven. Hierdoor presteer ik beter en durf ik meer op het werk".

- student

3. **Samenwerking regionale bedrijfsleven:** Als werkgevers en onderwijsinstellingen elkaar opzoeken kan er massa worden gecreëerd in het aanbod van werk- en opleidingsplaatsen voor volwassenen. Voor opleiders wordt het dan makkelijker in hun aanbod rekening te houden met de wensen van volwassenen.

4. **Werkervaringsplaatsen voor volwassenen met afstand tot de arbeidsmarkt:** Werkgevers zouden mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt werkerervaringsplaatsen of leerwerktrajecten kunnen aanbieden. De drempels

"Het is erg fijn dat de docenten praktijkvoorbeelden meegeven. Ik kan mijn opgedane kennis meteen op mijn werkplek toepassen."

- student

voor werkzoekenden om deel te kunnen nemen aan scholing zouden zoveel mogelijk moeten worden weggenomen. De voorgenoemen ontschotting van middelen in het deelfonds sociaal domein past hierbij.

5. **Bekostiging door de overheid:** De overheid moet bezien of en zo ja, op welke wijze zij zorg draagt voor de bekostiging en financiële ondersteuning van volwassenen in het formele onderwijs. Het overgrote deel van de scholing vindt momenteel plaats in het private domein en wordt ook privaat betaald. Bij dit vraagstuk moet er speciale aandacht zijn voor tekortsectoren waar er sprake is van schaarste en kwetsbare doelgroepen. ■

Groningen - Tijdens het ontbijt met studenten worden de voor- en nadelen van samenwerkende instellingen al duidelijk.

Een goede aansluiting vraagt bovendien om een intensieve samenwerking tussen onderwijs en het bedrijfsleven. De volgende suggesties kwamen naar boven:

1. **Snel veranderende arbeidsmarkt:** Dit vraagt van gediplomeerden dat zij ook andere vaardigheden aanleren zoals improvisatie, zodat ze ook in veranderende omstandigheden een weg weten te vinden op de arbeidsmarkt.

"Geef het onderwijs in samenwerking met de regio de ruimte voor regionale behoefte"

- bestuurder

2. **Beroepsopleidende leerweg versus beroepsbegeleidende leerweg:** De suggestie werd gedaan om een onderscheid te maken tussen een vakdiploma en een doorstroomdiploma waarbij de studenten voldoen aan de doorstroomeisen.

"Introduceer een hybride bol/bbl-structuur waarbij maximale 'click-factor' ontstaat tussen leerling en het bedrijf"

- ondernemer

3. **Doorstroom:** Doorstroom naar hogere niveaus zou gewaarborgd moeten blijven. Niveau 2 staat vanwege de economische crisis onder druk en daarom zou de doorstroom naar niveau 3 mogelijk moeten blijven. Voor de doorstroom van mbo naar hbo is de suggestie gedaan om een keuzedeel in de kwalificatiedossiers op te nemen 'doorstroom hbo'. De slaagkansen in het hbo voor mbo'ers wordt dan hoger door een meer gerichte voorbereiding.

4. **Meer ruimte vanuit Den Haag:**

"Het regionale bedrijfsleven en het onderwijs zouden vanuit Den Haag meer ruimte moeten krijgen om het mbo-onderwijs vorm te geven. De regio is zelf het beste in staat te bepalen wat het bedrijfsleven nodig heeft van het onderwijs en hoe bedrijven daar zelf bij kunnen helpen."

- Eindhovens Dagblad (zie blz. 24)

5. **Communicatie onderwijs en bedrijfsleven:** Onderwijsinstellingen moeten eerder leerlingenaantallen communiceren naar werkgevers en werkgevers moeten hun vraag naar werknemers eerder duidelijk maken. Goed voorbeeld is het Brainport Industry College. Hier trekken werkgevers, gemeenten, UWV en onderwijs gezamenlijk op om goed opgeleide technische vakmensen met een brede basis af te leveren waar het bedrijfsleven behoefte aan heeft. ■

Leiden - studenten van het volwassenenonderwijs bespreken de aanpassingen in het beleid.

Samenwerken aan goed onderwijs in de regio

Een toekomstbestendig mbo vereist dat scholen samenwerken bij het verdelen van studenten en opleidingen en concurreren op kwaliteit. Volgens de Wet Educatie en Beroepsonderwijs (WEB) moeten roc's een breed opleidingsaanbod hebben, wat voordelig is voor studenten, want het vergroot de keuzemogelijkheden.

Nadelig is echter dat "groei om het groeien" soms meer voorop staat dan kwaliteitsverbetering of de behoefte van de arbeidsmarkt. Concurrentie heeft bij enkele grote opleidingen zelfs geleid tot verlaagde baankansen omdat de scholen meer gediplomeerden opleiden dan het bedrijfsleven nodig heeft. Ook zijn er veel kleine opleidingen ontstaan: meer dan 40 procent van beroepsopleidingen heeft minder dan 18 studenten.

Niet alleen voor meer kwaliteit, maar ook om met de verwachte studentenkrimp

om te gaan, is samenwerking tussen mbo-scholen nodig. Door samenwerking is er een betere spreiding van de opleidingen mogelijk, en daarmee een betere besteding van het onderwijsgeld.

Het is de vraag of de WEB deze omslag van concurrentie naar samenwerking voldoende toelaat. Samenwerken kan op basis van de WEB: scholen kunnen voorzieningen delen, opleidingen uitruilen of opleidingen op één locatie aanbieden. In de wetgeving voor macrodoelmatigheid, die nu wordt voorbereid,

zal samenwerking verder worden aangemoedigd.

Meer nadruk op samenwerken mag er niet toe leiden dat de voordelen van competitie op kwaliteit verloren gaan. Studenten kiezen over het algemeen een school in de eigen regio. Zeker in regio's met een beperkt aantal scholen zijn daarom andere manieren nodig om het onderwijs scherp te houden. Een betere informatievoorziening voor aankomende studenten en goed toezicht via de kwaliteitsafspraken kunnen hieraan bijdragen. ■

Concurrentie

De meningen over het onderwerp concurrentie lopen uiteen. Studenten, docenten en bestuurders hechten aan keuzevrijheid en zijn van mening dat dit de kwaliteit ten goede komt. Suggesties om de concurrentie op een positieve manier te beïnvloeden waren:

1. **Gezonde competitie:**
Dit is volgens zowel bestuurders als het bedrijfsleven een positievere nuancering van concurrentie, goed voor de onderwijskwaliteit. Studenten kiezen vaak behalve op inhoud ook op verschillen in aanpak. Keuzevrijheid wordt gezien als de keuze tussen verschillende soorten opleidingen en niet als de vrijheid om te kiezen tussen dezelfde opleiding bij verschillende instellingen.
2. **Krimp studenten aantallen:**
Het totaal aantal studenten in de regio groeit niet en mbo-instellingen moeten verstandig handelen bij het aantrekken van nieuwe studenten. Dit mag niet te zeer ten koste gaan van de andere instellingen.
3. **Handvatten gemeente:**
Bij de gemeenten waren er zorgen over de concurrentie tussen mbo-instellingen in de grootstedelijke regio. Een geopperde oplossing is om in dit soort situaties handvatten te creëren zodat de gemeente (ongewenste) concurrentie in het mbo aan kan kaarten. ■

Samenwerking

Samenwerking tussen onderwijsinstellingen onderling en tussen onderwijsinstellingen en bedrijfsleven is nodig, nuttig én goed voor de kwaliteit van het onderwijs. Het levert herkenbaar onderwijs op voor herkenbare beroepen. De volgende voorbeelden en suggesties kwamen tijdens de tour naar boven:

1. **Onderlinge samenwerking:**
De samenwerkingen tussen de Maritieme Academie en Techniek Campus Engineering & Materials waarin o.a. het Nova College participeert, is een goede vorm van samenwerking tussen onderwijsinstellingen onderling. Een ander goed voorbeeld van samenwerking is die tussen het Noorderpoort College en Alfa-college in Groningen. Deze instellingen hebben met elkaar afspraken gemaakt over uitruil van technische opleidingen, zodat uiteindelijk goed technisch onderwijs in stand kon worden gehouden. In Limburg wordt ook goed samengewerkt tussen het Arcus College, het Citaverde College, het ROC Gilde Opleidingen en het ROC Leeuwenborgh die vraagstukken rond macrodoelmatigheid gezamenlijk oppakken. In deze regio's is door de krimp samenwerking noodzakelijk, maar wordt ook de herkenbaarheid van het onderwijs en de koppeling met het toekomstig beroepenveld versterkt.
2. **Samenwerking met vmbo en hbo:**
Veel instellingen werken op een goede manier samen met vmbo en hbo in Centra voor Innovatief Vakmanschap. Er ontstaan doorlopende leerlijnen en er wordt input geleverd voor toegepast onderzoek in het hbo. Over de doorstroom naar het hbo bestaan vanuit het mbo zorgen door de eisen die door het hbo aan mbo's gesteld worden. Dit maakt de havo-route voor studenten weer aantrekkelijker, en vervolgens is er veel uitval van het hbo naar het mbo.
3. **Samenwerking met het bedrijfsleven:**
Mooie voorbeelden van succesvolle samenwerkingen tussen onderwijsinstellingen en het regionale bedrijfsleven zijn het ROC van Amsterdam en KLM in het MBO College Airport. De roc's in Zuid-Limburg werken op veel verschillende manieren samen in de 'Sportzone', een samenwerking tussen vmbo, mbo, de gemeente en een private partner

en in de 'Zorgacademie', een samenwerking tussen mbo, hbo en een ziekenhuis. Het bedrijfsleven vraagt ook om samenwerking met en binnen mbo's vanwege nieuwe opleidingsmogelijkheden op snijvlakken tussen sectoren. Dit levert innovatieve onderwijsprogramma's op en samenwerkingsvormen voor de toekomst

4. **Internationale samenwerking:**
De Euregio waartoe Zuid-Limburg behoort, kent specifieke vraagstukken rondom taaleisen, uitwisselbaarheid van programma's en diploma's die samenhangen met taal- en landgrenzen. Hiervoor moet volgens betrokkenen wel nog een aantal belemmeringen weggenomen worden. Voor een krimpende en vergrijzende regio als Zuid-Limburg opent grensoverschrijdende samenwerking nieuwe perspectieven. ■

Uitdagingen bij samenwerking

Veelgehoorde uitdagingen bij samenwerking zijn onder andere:

1. **Wettelijke en technische belemmeringen:**
Samenwerken vraagt veel van instellingen zoals het samenbrengen van verschillende schoolculturen en de communicatie daarin. Ook zijn er belemmeringen vanuit systemen en regels. Als twee instellingen binnen een samenwerkingsverband zoals MBO Life Sciences (een verband van Friesland College en Nordwin College) beide een deel van de opleiding invullen, kan het zijn dat studenten op papier tussentijds van de ene instelling naar de andere switchen.

Dat kan financiële problemen opleveren voor de deelnemende instellingen,
2. **OV-jaarkaart:**
Studenten, docenten en bestuurders geven unaniem aan dat reistijd en reiskosten een belangrijk vraagstuk vormen als instellingen hun opleidingen meer gaan samenvoegen, waardoor afzonderlijke opleidingslocaties verdwijnen. Om hun hierin tegemoet te komen bekostigt Provincie Limburg een OV-arrangement.

en hierover moeten goede afspraken gemaakt worden met de Inspectie en DUO. In Groningen hebben het Alfa-college en het Noorderpoort College hun technische opleiding gecombineerd waardoor in de krimpregio een breed opleidingsaanbod kan blijven.

“De dynamiek van de arbeidsmarkt en samenwerking vraagt fundamenteel om andere samenwerkingsmogelijkheden tussen onderwijsinstellingen en bedrijfsleven om succesvol op de actuele ontwikkelingen te kunnen inspelen. Nu wordt er wetmatig te star gestuurd en bekostigd op ‘het Brin-nummer’”
- docent

“Als we het hebben over samenwerking tussen verschillende roc's is het studenten-OV onmisbaar!”
- student

Schaalgrootte en menselijke maat

In het maatschappelijk debat wordt de grootschaligheid van de roc's soms gelijkgesteld aan een verminderde kwaliteit.

Dat is te kort door de bocht, want er waren ook onderwijskundige motieven voor de vorming van de roc's en de schaalvergroting maakte een breed aanbod aan opleidingen mogelijk. Ook heeft wetenschappelijk onderzoek nooit een relatie laten zien tussen schaalvergroting en afnemende onderwijsprestaties. Bovendien zijn kleine scholen kwetsbaarder voor financiële tegenvallers. Wel vraagt een groot roc om uitvoering van de 'menselijke maat'.

De volgende suggesties zijn in de MBO tour gedaan:

1. **Klein binnen groot:**
Voorbeelden van onderwijsinstellingen die 'klein binnen groot' weten te organiseren zijn ROC Twente, ROC Tilburg en ROC Midden Nederland. Deze onderwijsinstellingen organiseren het onderwijs in sectorale colleges onder de regie van één roc.

2. **Bedrijfsvoering & structuur:**
Studenten en docenten geven aan dat het van groot belang is dat systemen en bedrijfsvoering op orde zijn. Dat creëert al veel rust en overzicht. Structuur bieden is in brede zin een sleutel tot succes. Bij de aanpak VSV bleek dat veel mbo-studenten te snel als volwassen beschouwd werden en veel meer structuur en controle nodig hadden. Het docententeam speelt een cruciale rol in het betrekken van studenten. In Groningen bleek 15 fte per team een goede maatvoering voor kleinschalig onderwijs.

“Grote ‘lesfabrieken’ vermijden. Leerlingen moeten zich veilig en gehoord voelen. Efficiency is belangrijk, maar leerlingen vinden dit niet altijd fijn. Het moet effectief blijven! Menselijke maat is: gekend worden en duidelijke communicatielijnen voor docenten, ouders en leerlingen”
- bestuurder

“Bij menselijke maat is het contact tussen docenten en studenten erg belangrijk, daar is tijd voor nodig en die tijd moeten docenten krijgen...”
- docent

3. **Complexiteit instelling:**
Door een te grote omvang en complexiteit van de instelling kan de afstand tussen de bestuurlijke top en de werkvloer te groot worden. Vanuit het perspectief van de bestuurder is er dan geen sprake van menselijke maat. Echter op docentenniveau kan dat wel het geval zijn. Er zijn verschillende niveaus van menselijke maat. Veel roc's weten die twee niveaus zo goed mogelijk te creëren. De verschillende mbo-colleges zijn kleinschalig, herkenbaar en staan in nauw contact met het bedrijfsleven, maar dankzij de grote structuur kan het roc financiële klappen opvangen en processen stroomlijnen. ■

Positie vakinstellingen

Vakinstellingen bieden hoofdzakelijk vierjarige opleidingen aan, om in die tijd een bepaald niveau van vakmanschap te bereiken. Roc's bieden dezelfde opleidingen echter ook in drie jaar aan. Dit roept de vraag op of de opleidingen kwalitatief gelijk zijn. Tijdens de tour zijn de volgende punten geopperd over het belang en de positie van de vakinstellingen:

1. **Eenduidige examens:**
Landelijke en eenduidige examens kunnen een oplossing zijn om de discussie over de kwalitatieve gelijkheid tussen opleidingen van de vakinstelling en de roc's te voorkomen.
2. **Concurrentie:**
Als gevolg van concurrentie op opleidingen en de opleidingsduur en ook vanwege dure machines en nauwelijks mogelijkheden tot kruissubsidiëring hebben sommige vakinstellingen het financieel zwaar.
3. **Doelmatigheid opleidingen:**
Roc's mogen alle opleidingen aanbieden, terwijl vakinstellingen aan een bepaald deel van de arbeidsmarkt 'gebonden' zijn. Dit levert doelmatigheidsvragen op in sommige regio's, omdat vakinstellingen vaak een landelijke dekking hebben.

“Ben zeer tevreden over het huidige beleid t.a.v. mbo. Specialistische vakscholen hebben u [red. minister Bussemaker] hard nodig om het hoofd (financieel) boven water te houden. 4-jarige opleidingen zijn nodig. S.v.p. zo houden!”

- bestuurder

Nawoord

Door het hele land op inspirerende opleidingslocaties van het mbo troffen betrokken bestuurders, docenten en studenten elkaar aan tafel om – samen met ambtenaren, de minister en mensen uit het bedrijfsleven – te discussiëren over de toekomst van het middelbaar beroepsonderwijs. Over een onderwijssoort die ons allemaal aan tafel zo aan het hart gaat. Ook het onderwijs dat we allemaal vanuit ons eigen perspectief bezien. Dat leidde tot boeiende discussies.

Het middelbaar beroepsonderwijs levert vakmensen. Zoveel werd duidelijk tijdens de tour waar studenten o.a. ingezet werden voor de techniek, het maken van foto's, de ontvangst van gasten en het bereiden van heerlijke lunches en gebak. Zeer ten onrechte dan ook dat dit vakmanschap niet altijd zo wordt gewaardeerd. Tijdens de tour bleek weer duidelijk hoe gemotiveerd studenten kunnen zijn om zich tot vakman of -vrouw te ontwikkelen. En dat is ook waar de arbeidsmarkt om vraagt: vakmanschap.

Aan een van de tafels nam ik deel aan de discussie over het nut van samenwerken binnen de regio. We bespraken goede voorbeelden van verschillende roc's die hun opleidingsaanbod op de regionale arbeidsmarkt én elkaar afstemmen. Maar, wordt de vraag op tafel gelegd, wil een student daarvoor reizen en kunnen we dat van een 16-jarige vragen? Het gaat ook over wet- en regelgeving en hoe die soms kan knellen. Allemaal geluiden en signalen die we mee terug nemen naar Den Haag. Plotse vraag van de minister aan alle tafelenoten: 'Wat is jouw droom voor het mbo over pakweg vijf jaar?'

Mijn reactie? Dat mbo'ers de waardering krijgen die ze verdienen voor hun vakmanschap én dat ze allemaal een baan hebben. Het is voor het eerst dat iedereen aan tafel instemmend knikt.

In de komende weken gaan we samen met de minister reflecteren op de suggesties uit de MBO tour en relatie tot de veranderingen die wij in de komende jaren op ons af zien komen. Eén daarvan met grote impact is demografische krimp. Maar ook de ongekende invloed van de ontwikkelingen in ict op onze samenleving en de veranderingen in onze economie die elkaar steeds sneller opvolgen, stellen eisen aan het vakmanschap. En dat gaat verder dan de beheersing van beroepsgerichte vaardigheden. Het betekent ook het vermogen om in te spelen op innovaties in de samenleving en specifiek in het eigen vakgebied. Studenten en de arbeidsmarkt zullen hoge eisen stellen aan het Nederlandse beroepsonderwijs. En dat moet ook. Het vraagt van de overheid om de kwaliteit te bewaken. Daarnaast heeft de tour mij laten zien dat het stelsel voor middelbaar beroepsonderwijs bestuurders en schoolleiders van mbo-opleidingen in

staat moet stellen om met partners samen te werken voor goed beroepsonderwijs. Onderwijsteams moeten zich ondersteund en gestimuleerd voelen om het beste uit elke student te halen.

In de loop van maart zal de minister nog verschillende partijen consulteren, zoals studenten, docenten en bestuurders uit de sector. Later in het voorjaar zal zij de Tweede Kamer en de sector informeren over de conclusies die zij aan de MBO tour verbindt. Daarmee sluiten we niet af, maar zetten we juist een eerste stap. Op weg naar een mbo waarop mbo'ers inderdaad de zo verdiende waardering krijgen én ze allemaal als vakmensen aan de slag kunnen.

Hans Leenders
Directeur MBO
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Meer lezen, weten of zien?

Een toekomstbestendig MBO
Wat geeft u de minister mee op haar tour?

houd de lijnen kort en duidelijk
Te veel mensen die het zeffen
maar elkaar niet kennen. Samenwerkend doel

Brian Zachine College
Kamp

Een toekomstbestendig MBO
Wat geeft u de minister mee op haar tour?

#mbotour

De tour op Twitter

Ervaringsgericht leren bij algemene ontwikkeling van leerlingen in het mbo moet sterker worden verankerd. #mbotour

Leraar tijdens #mbotour discussie: bij open dagen staan er ineens planten in de school; het gaat om goed 'voorlichten' en niet om 'verkoppen'

@MinOCW ik zou graag verplicht zien dat MBO net als VO en PO informatie (cijfers etc) moeten afgeven aan ouders van minderjarige studenten

Zorg ervoor dat #mbo leerlingen fictie gaan lezen! Goed voor hun #schoolsucces en hun maatschappelijke carrière, rooster #lezen in #mbotour

#mbotour Leer leerlingen vragen stellen zodat ze zicht krijgen op hun competenties mogelijkheden.

Lisa Mertens, Landelijke Uitblinker #mbo, was gaste bij mbo-tour minister OCW. Lees haar prachtige blog: [#ditismbo](http://ow.ly/sEbox)

Hoe zorgen we er daarom samen voor dat het mbo onderwijs ook in de toekomst goed beslagen ten ijs komt? Hierover is minister Bussemaker de afgelopen maanden in gesprek gegaan met studenten, docenten, bestuurders werkgevers, gemeenten en andere betrokkenen. In dit tourverslag worden de discussies en belevingen van de minister in woord en beeld beschreven. Wilt u meer lezen of zien? Dat kan. Hieronder een selectie van de verschenen blogs, tweets en media aandacht.

De tour in de krant:

- Eindhovens Dagblad: Mbo's te veel in keurslijf
- Algemeen Dagblad-: Bussemaker op bezoek
- De Gelderlander- Minister Bussemaker op Graafschapcollege
- Het Nieuws in Doetinchem- Minister Bussemaker op Graafschapcollege
- Transvorm- MBO Tour minister Bussemaker bij ROC Ter Aa
- Dagblad van het Noorden- Onderwijsminister Bussemaker: Mbo moet veel uitdagender

De tour op tv:

- Minister blij met uitruil Noorderpoort en Alfa-college
- L1 (Limburg): Minder locaties techniekonderwijs Zuid-Limburg
- Minister prijst samenwerking ROC's
- RTV Utrecht: Amersfoort krijgt pluim voor terugdringen uitval mbo

De tour online:

- Nationale Onderwijsgids: MBO tour, denk mee over het mbo
- Binnenlands bestuur: Bussemaker ziet niets in verplichting vak Duits
- Blog Frank van Hout: MBO on tour, ambitie genoeg, nu een agenda
- Dichtbij.nl (Rotterdam Zuid) - Minister Bussemaker bezoekt Startcollege
- Vleesplus- Minister Bussemaker bezoekt SVO
- Food nutrition - Minister Bussemaker bezoekt SVO

Tourfilm

Weblog